

Συνοδευτικό υλικό κεφαλαίου 18: Οι ομάδες πίεσης στην Ελληνική κοινωνία Η συρρίκνωση του αγροτικού τομέα

Η μικρο-ιδιοκτησία, με τον κλήρο κατά κανόνα κερματισμένο και συχνά πολύπλευρο ιδιοκτησιακό καθεστώς, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα. Το εν λόγω ιστορικό δεδομένο, που μετείχε καθοριστικά στη διαμόρφωση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής φυσιογνωμίας της χώρας,¹ συνιστά ένα από τα βασικά διαρθρωτικά προβλήματα της εγχώριας αγροτικής παραγωγής. Το μέσο μέγεθος της γεωργικής εκμετάλλευσης στην Ελλάδα είναι περίπου 44 στρέμματα (4,4 εκτάρια), ενώ στην ΕΕ (15) είναι 187 στρέμματα (18,7 εκτάρια).² Η καλλιεργούμενη έκταση στην Ελλάδα, πλην των βοσκοτόπων, ανέρχεται στο 30% της συνολικής έκτασης της χώρας, έναντι 40% στην Ευρώπη (25). Διαφορετική είναι επίσης και η αναλογία ανάμεσα στη φυτική και στη ζωική παραγωγή, όπου στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης είναι ισομερής, ενώ στην Ελλάδα είναι 70%-30% υπέρ της φυτικής παραγωγής.

Το ποσοστό των εγχώριων απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα συρρικνώνεται. Το 1961 ο αγροτικός πληθυσμός αποτελούσε το 56% του ενεργού πληθυσμού, το 1971 θα μειωθεί στο 39% και το 1981 στο 28%.³ Η τάση αυτή, που θα συνεχιστεί σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, θα ενταθεί στην τελευταία δεκαετία. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μείωσης του ενεργού αγροτικού πληθυσμού θα επιταχυνθεί και από 2%

¹ Τα ζητήματα αυτά συζητούνται στο Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*. Αθήνα 1975, Εξάντας, Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978, Εξάντας και Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981, Θεμέλιο. Ειδικότερα για την περίοδο του μεσοπολέμου βλ. Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

² Βλ. Eurostat: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

³ Βλ. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΣΥΕ), στο <http://www.statistics.gr>.

στη δεκαετία του '80 θα ανέλθει περίπου στο 3% στη δεκαετία του '90.¹ Η μείωση του ενεργού αγροτικού πληθυσμού, που φυσικά δεν είναι ίδια για όλες τις περιφέρειες της χώρας, ούτε και ομοιογενής ως προς τις επιπτώσεις της, εξαιτίας και των λιγοστών δυνατοτήτων για πολλαπλή απασχόληση σε ορισμένες περιφέρειες (π.χ. Ήπειρος), γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στα τελευταία έτη (Πίνακας 18.12)

Πίνακας 18.12 : Ποσοστό απασχόλησης στον αγροτικό τομέα στο σύνολο του εργατικού δυναμικού και σε διάφορα έτη

1961	1971	1981	1991	2001	2007
56,0	39,8	27,5	22,2	16,1	11,5

Πηγή:.. ΕΣΥΕ

Η μείωση του αριθμού των απασχολούμενων δεν συνεπάγεται και μείωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Συνακόλουθα, δεν παρατηρείται αύξηση του αγροτικού κλήρου όσων παραμένουν στην αγροτική παραγωγή. Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, ο αριθμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα από 850 χιλιάδες το 1990 υπολογίζεται σε 860 χιλιάδες το 2007.² Οι κάτοχοι αγροτικής γης που εγκαταλείπουν την πλήρη αγροτική απασχόληση συνήθως δεν πωλούν την ιδιοκτησία τους, παρά νοικιάζουν τμήμα της ή ασχολούνται εποχιακά και περιστασιακά με διάφορες αγροτικές καλλιέργειες. Χάνεται έτσι η ενδεχόμενη αύξηση του αγροτικού εισοδήματος για τους πλήρως και αποκλειστικώς απασχολούμενους παραμένοντες αγρότες από τη μεγέθυνση του κλήρου και, πολύ περισσότερο, επιβραδύνονται οι διαδικασίες εξορθολογισμού και εκμετάλλευσης των γαιών σε σύγχρονη επιχειρηματική βάση.³

¹ Βλ. σχετικά και Οικονομική & Κοινωνική Επιτροπή (Ο.Κ.Ε.), *Γνώμη Πρωτοβουλίας της Ολομέλειας της ΟΚΕ για την «Απασχόληση στον Αγροτικό Τομέα»*, Αθήνα 8 Οκτωβρίου 1997.

² Βλ. Eurostat: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

³ Βλ. σχετικά και τη Γνώμη της ΟΚΕ, *ό.π.*. Για το ζήτημα της πολυδραστηριότητας στον χώρο του τουρισμού και της αγροτικής παραγωγής βλ., ενδεικτικά, Τσάρτας Π., *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Μελέτη ΙΙΙ. Τουρισμός και αγροτική πολυδραστηριότητα*, Αθήνα 1991, ΕΚΚΕ.

Οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις στην Ελλάδα είναι κατά κύριο λόγο οικογενειακές επιχειρήσεις,¹ με σχεδόν ίση συμμετοχή ανδρών και γυναικών, και μικρό ποσοστό μισθωτής απασχόλησης. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ για το 2005, από τους 527.800 απασχολούμενους στον πρωτογενή τομέα οι αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό ανέρχονται σε 35.700 (26,3%), οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό σε 320.400 (60,7%), τα βοηθητικά μέλη της οικογένειας σε 138.550 (26,3%), ενώ οι μισθωτοί αποτελούν ένα ποσοστό της τάξεως του 6,3% (33.175 άτομα).² Η τάση αυτή, ωστόσο, χωρίς να ανατρέπεται, εντούτοις βαθμιαία μεταβάλλεται από την είσοδο στη δεκαετία του '90 και εντεύθεν σημαντικού για τα εγχώρια δεδομένα αριθμού μεταναστών, τμήμα των οποίων απασχολείται, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, στη γεωργία. Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, στη συγκεκριμένη περίοδο ο ρυθμός αύξησης της μισθωτής εργασίας στο σύνολο της απασχόλησης στον τομέα ανέρχεται σε 3% ετησίως.

Εάν στο θέμα της μισθωτής εργασίας μπορούν να παρατηρηθούν ευκρινείς διαφορές ανάμεσα στον αγροτικό τομέα της Ελλάδας και στον αντίστοιχο των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, αναφορικά με την ηλικιακή εξέλιξη του σχετικού πληθυσμού παρατηρούνται παρόμοιες δυναμικές. Η γήρανση των Ελλήνων απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα «παρακολουθεί» τις αντίστοιχες εξελίξεις και τάσεις που καταγράφονται στην Ευρώπη, με τις ηλικίες άνω των 45 ετών να αποτελούν πλέον την πλειοψηφία με ποσοστά άνω του 50%.³

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ελληνική γεωργία (διαρθρωτικά προβλήματα, έλλειψη εκπαιδευτικού κεφαλαίου,

¹ Για τον οικογενειακό χαρακτήρα της ελληνικής γεωργίας βλ., ενδεικτικά, Μωυσίδης Αντ., *Οικογενειακή γεωργία και αξιοποίηση παραγωγικών πόρων: μερικές πτυχές του προβλήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1994, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Καϊμης Χαρ., Ζακοπούλου Έρση, Κυριαζή-Αλυσον Ελίσ., *Οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση και απασχόληση στον αγροτικό χώρο*, Αθήνα 2000, ΕΚΚΕ.

² Βλ. ΕΣΥΕ: http://www.statistics.gr/gr_tables/S301_SJO_1_TS_Q1_98_Q4_08_3A_Y.pdf.

³ Βλ. ΕΣΥΕ και Vidal, C., & Marquer, P., 2002. *Twenty years of European agriculture: Proportion of young people in agriculture remains stable*. Brussels: Eurostat, Statistics in Focus, Theme 5 - 7/2002.

τεχνογνωσίας, εποχιακότητα στην απασχόληση, κ.λπ.), σε συνδυασμό με σειρά άλλους παράγοντες, έχουν οδηγήσει σε μείωση της συμβολής της σε βασικούς οικονομικούς δείκτες. Σύμφωνα με προσωρινά στοιχεία της ΕΣΥΕ, η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του πρωτογενούς τομέα στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, σε τρέχουσες τιμές, εκτιμάται σε 3,3% το 2007 και 2,9% το 2008,¹ ενώ η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία παραγωγής, πάλι σε τρέχουσες τιμές, υπολογίζεται σε 3,8% για το 2007 και 3,3% για το 2008.² Για το 2004, η συμβολή του αγροτικού τομέα στις ελληνικές εξαγωγές ανέρχεται σε 22,9%. Σημειώνεται ότι η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία παραγωγής του πρωτογενούς τομέα στην ΕΕ25 είναι 1,8% για το 2007 και 1,9% για το 2008,³ ενώ η συνεισφορά του στις εξαγωγές για τα αντίστοιχα έτη στην ΕΕ27 είναι 5,0% και 5,2%.⁴

Τάσεις μείωσης καταγράφονται επίσης αναφορικά και με το αγροτικό εισόδημα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, το μέσο αποπληθωρισμένο αγροτικό εισόδημα το 2007 στην Ελλάδα παρουσίασε μείωση κατά 0,3%, με εκτιμώμενη αύξηση στο σύνολο της ΕΕ των 27 κατά 5,4%. Μεταξύ 1997 και 2007, το γεωργικό εισόδημα στην Ελλάδα μειώθηκε κατά 25%, ενώ αντίθετα ο αντίστοιχος μέσος όρος για την ΕΕ (27) παρουσιάζει σταθερά αυξητική τάση και την περίοδο 2001-2007 αυξήθηκε κατά 5%. Με βάση το έτος 2000 (2000=100), το αγροτικό εισόδημα ανήλθε το 2007 σε 85,71 και για το 2008 η εκτίμηση είναι 79,64.⁵

¹ Βλ. http://www.statistics.gr/gr_tables/S900_SEL_5A_TS_AN_00_08_9_T_Bi.pdf.

² http://www.statistics.gr/gr_tables/S900_SEL_20_TS_Q1_00_Q4_08_1_T.pdf.

³ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,39140985&_dad=portal&_schema=PORAL&screen=detailref&language=en&product=REF_TB_national_accounts&root=REF_TB_national_accounts/t_na/t_nama/t_nama_brk/t_nama_nace/tec00003.

⁴ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-AR-09-004/EN/KS-AR-09-004-EN.PDF.

⁵ Βλ. Eurostat, http://nui.epp.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_eaa05&lang=en και Οικονομική & Κοινωνική Επιτροπή (ΟΚΕ), *Στρατηγική της Λισαβόνας. Αποτίμηση εξελίξεων*, τχ. 4, Δεκέμβριος 2008.

Συνοψίζοντας τα δεδομένα της ελληνικής γεωργίας, θα λέγαμε πως η αντιπαραγωγική οργάνωση του αγροτικού τομέα αποτελεί το πρώτο βασικό χαρακτηριστικό της, καθώς η μικροϊδιοκτησία και η πολυδιάσπαση του κλήρου αποτρέπει την επίτευξη οικονομιών κλίμακας και τον εν γένει εξορθολογισμό της παραγωγής. Δεύτερον, η βαθμιαία συρρίκνωση του αγροτικού χώρου και η γήρανση του πληθυσμού αποδεσμεύει νέο σε ηλικία εργατικό δυναμικό προς τους άλλους τομείς της οικονομίας. Τρίτον, η διαιώνιση των προβλημάτων της αγροτικής παραγωγής επιβαρύνει το περιβάλλον. Η ανεξέλεγκτη χρήση χημικών λιπασμάτων στο πλαίσιο εντατικών καλλιεργειών, η ανορθολογική χρήση της τεχνολογίας, η -συχνά εσκεμμένη- παραβίαση Κοινοτικών και εθνικών κανόνων, η αλόγιστη χρήση των υδάτινων πόρων και οι αυθαίρετες κατασκευές για την άντλησή τους, έχουν καταστρέψει τα φυσικά οικοσυστήματα σε αρκετές περιοχές και έχουν οδηγήσει σε λειψυδρία, ρύπανση και οικολογική ερήμωση. Επιβαρυντικά προς το περιβάλλον λειτουργεί επίσης και η αιτούμενη αλλαγή χρήσης γης για υψηλής παραγωγικότητας στρέμματα τα οποία βρίσκονται σε παραθαλάσσιες ή νησιωτικές περιοχές, στις οποίες η ζήτηση για παραθεριστικές κατοικίες είναι αυξημένη. Βαθμιαία, έτσι, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις ολοένα και μειώνονται. Σύμφωνα με (προσωρινά) στοιχεία της ΕΣΥΕ, το 2006 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις ανήλθαν σε 37,333 εκ. στρέμματα, ενώ το 2007 σε 37,207 εκ. στρέμματα.¹

Οι εξελίξεις που σημειώνονται στον αγροτικό τομέα στην Ελλάδα έχουν θετικές και αρνητικές επιπτώσεις. Στις θετικές συνεπαγωγές συγκαταλέγεται αναμφίβολα η απελευθέρωση τμήματος του εργατικού δυναμικού προς άλλους τομείς της οικονομίας. Αντανακλάται έτσι ένας εκσυγχρονισμός της εγχώριας παραγωγής και, δυνητικά τουλάχιστον,

¹ http://www.statistics.gr/gr_tables/S400_SPR_8_TS_AN_06_07_I1_Y_BI.pdf.

συνθήκες οικονομικής ανόδου. Στη διαπίστωση αυτή συνηγορεί το ηλικιακό προφίλ του δυναμικού που απελευθερώνεται. Η σταδιακή γήρανση των απασχολούμενων στη γεωργία υπογραμμίζει, όπως σημειώθηκε, την αποδέσμευση νέων σε ηλικία ατόμων που διοχετεύονται στους άλλους τομείς της παραγωγής. Η βαθμιαία συρρίκνωση του αγροτικού δυναμικού λειτουργεί κατ' αυτόν τον τρόπο θετικά στη συνολική οικονομία, καθώς επιτρέπει -δυνητικά τουλάχιστον- την αύξηση της παραγωγικότητας στον αγροτικό τομέα.

Σε αντιστάθμισμα αυτής της δυνητικά θετικής επίπτωσης, ωστόσο, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ως αρνητική συνεπαγωγή αυτή ακριβώς η διόγκωση της ηλικιακής επιβάρυνσης. Η σταδιακή μετάβαση των απασχολούμενων στη γεωργία σε ηλικιακές κλίμακες που κατατείνουν στο τέλος του εργασιακού βίου δεν μπορεί παρά να έχει αρνητικές συνέπειες στην αγροτική παραγωγή, αλλά και σημαντικές κοινωνικές προεκτάσεις.¹ Προς αυτήν την κατεύθυνση λειτουργεί επίσης και η διαιώνιση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της αγροτικής γης. Η μικροϊδιοκτησία, με τον κλήρο κατά κανόνα τεμαχισμένο σε απομακρυσμένα μεταξύ τους στρέμματα γης, και με πολυπλόκαμες συγγενικές σχέσεις ιδιοκτησίας, αποτρέπει τον οργανωτικό εξορθολογισμό της ελληνικής γεωργικής παραγωγής και την καθλώνει σε παραδοσιακές-οικογενειακές μορφές εκμετάλλευσης. Επιβραδύνονται έτσι σημαντικά οι απαραίτητες στο σύγχρονο ανταγωνιστικό περιβάλλον οργανωτικές και τεχνολογικές προσαρμογές στην παραγωγή, με δυσμενείς επιπτώσεις για το σύνολο της εγχώριας οικονομίας.

¹ Βλ., ενδεικτικά, Παπαγεωργίου Κων/νος, Δαμιανός Δημ., κ. άλλ., *Αγροτική πολιτική*, Αθήνα 2005, Σταμούλης, Μωυσίδης Αντ., Ανθοπούλου Θεοδ., κ. άλλ., *Οι ηλικιωμένοι στον αγροτικό χώρο. Συνθήκες διαβίωσης και όψεις κοινωνικού αποκλεισμού: μελέτη περίπτωσης σε δύο κοινότητες*, Gutenberg, Αθήνα 2002 και Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα 1999, ΕΚΚΕ-Πλέθρον.